

УДК 338.483.12:728.81

DOI 10.24919/2519-058x.3.101043

Іван ГОДЯ,

orcid.org/0000-0002-4027-8811

кандидат економічних наук, факультет туризму та міжнародних комунікацій, кафедра туристичної інфраструктури і сервісу, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна, Ужгород), dz2352@gmail.com

РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ В ЗАКАРПАТТІ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

У статті досліджується стан розвитку історико-культурного туризму Закарпаття, який має достатній потенціал для успішного функціонування, свідченням чого є популярність таких маршрутів, як «Замки Закарпаття», «Палаці Закарпаття», «Дерев'яні храми Закарпаття», «Древні кам'яні храми Закарпаття», «Монастирі Закарпаття», «Стежками опришків», «Карпатська Україна» та ін. Проте дуже проблемною залишається сфера охорони і використання артефактів минулого краю. Акцентовано на необхідності удосконалення законодавчого забезпечення охорони та використання об'єктів культурної спадщини. На сьогодні в Закарпатті необхідно зберегти 1637 пам'яток культурно-історичної спадщини краю, які взяті під охорону держави, серед них – 177 національного значення, до яких передовсім належать середньовічні замки і унікальні пам'ятки сакральної дерев'яної архітектури. Розв'язання цієї проблеми потребує значних фінансових вливань, серйозних організаційних заходів і підключення до неї численних громадських організацій. Інакше ми назавжди втрачимо те, що віками створювали наші предки.

Ключові слова: історико-культурний туризм, археологічні пам'ятки, замки, музеї, охорона пам'ятників, збереження спадщини.

Лит. 12.

Ivan HODYA,

PhD (Economy), faculty of Tourism and international communications. department of tourism infrastructure and services, Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), dz2352@gmail.com

DEVELOPMENT OF HISTORICAL AND CULTURAL TOURISM IN TRANSCARPATHIA: ACHIEVEMENTS AND CHALLENGES

The article examines the state of historical and cultural tourism in Transcarpathia, which has the potential for a successful operation, evidenced by the success of the most popular routes like «Castles of Transcarpathia», «Palaces of Transcarpathia», «Wooden Churches of Transcarpathia», «Monasteries Transcarpathia», «Carpathian Ukraine» and others. However, a problem is the scope of protection and use of land artifacts of the past. The attention to the need for improvement of the legal protection and use of cultural heritage. Today in Transcarpathia must save 1637 monuments of cultural and historical heritage of the land, which are under state protection, among them – 177 of national importance, which primarily includes medieval castles and unique monuments of sacral wooden architecture. Solving this problem requires significant financial investments, major organizational activities and connect to a numerous NGOs. Otherwise we will lose all that for centuries our ancestors created.

Keywords: historical and cultural tourism, archaeological sites, castles, museums, monuments protection, preservation of heritage.

Ref. 12.

Іван ГОДЯ,

кандидат экономических наук, факультет туризма и международных коммуникаций, кафедра туристической инфраструктуры и сервиса ГВУЗ «Ужгородский национальный университет» (Украина, Ужгород), dz2352@gmail.com

РАЗВИТИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА В ЗАКАРПАТЬЕ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ

В статье исследуется состояние развития историко-культурного туризма Закарпатья, имеющее достаточный потенциал для успешного функционирования, свидетельством чего является популярность

таких маришутів, як «Замки Закарпаття», «Дворцы Закарпаття», «Деревянные храмы Закарпаття», «Древние каменные храмы Закарпаття», «Монастыри Закарпаття», «Тропами опришків», «Карпатская Украина» и др. Однако очень проблемной остается сфера охраны и использования артефактов прошлого края. Акцентированное внимание на необходимости совершенствования законодательного обеспечения охраны и использования объектов культурного наследия. На сегодня в Закарпатье необходимо сохранить 1637 памятников культурно-исторического наследия края, взятых под охрану государства, среди них – 177 национального значения, к которым в первую очередь относятся средневековые замки и уникальные памятники сакральной деревянной архитектуры. Решение этой проблемы требует значительных финансовых вливаний, серьезных организационных мероприятий и подключения к ней многочисленных общественных организаций. Иначе мы навсегда потеряем то, что веками создавали наши предки.

Ключевые слова: історико-культурний туризм, археологічні пам'ятники, замки, музеї, охорона пам'ятників, збереження насліддя.

Лит. 12.

Постановка проблеми. Закарпатська область володіє значною кількістю пам'ятників дерев'яної народної архітектури XVII – XIX ст., є багато адміністративних, культових і житлових кам'яних споруд VII – VIII ст., тут збережено 118 дерев'яних церков, збудованих упродовж останніх п'яти століть. В області на облік взято більше 700 пам'яток історії та культури, в тому числі понад 100 пам'яток архітектури. Пам'ятки архітектури Закарпаття охоплюють період у понад 1000 років і репрезентують всі основні стилі європейської архітектури. Водночас сфера охорони і використання історичних пам'яток Закарпаття лишається, на думку П. Федаки, однією з найбільш проблемних в області, оскільки вона потребує значних фінансових вливань, серйозних організаційних заходів і підключення до неї численних громадських організацій [11, 5].

Аналіз досліджень. Різні аспекти розвитку історико-культурного туризму Закарпаття досліджували І. Годя [1], Ю. Качій [2], Б. Кузьма [4], О. Машіка [6], П. Пеняк [7], Р. Пилип [8], М. Рутинський [9], П. Федака [11], Ф. Шандор [12] та ін. Проте ці розвідки не дають цілісної картини розглядуваної проблеми.

Мета статті – розкрити здобутки і проблеми розвитку історико-культурного туризму Закарпаття.

Виклад основного матеріалу. На території області знайдено багато археологічних об'єктів: печера Молочний камінь (Тячівський р-н), с. Рокосово (Хустський р-н), Малокопанське городище і Королівська стоянка (Виноградівський р-н) та ін. Останні два є одними з найбагатших та найцінніших надбань археології Європи. Великий залізоплавильний центр Закарпаття (III – I ст. до нашої ери), другий у Європі за кількістю та значенням знахідок, відкрито в Дякові й Новому Клиновому. Тут знайдено кілька поселень, а в них – більше десяти залізоплавильних горнів, ковальські, ювелірні та деревообробні майстерні. Розвиток землеробства, ремесел, та обміну між племенами сприяв появі виробів із міді і бронзи (III – II тисячоліття до нашої ери) [7, 274].

Найбільш визначними об'єктами культурно-історичної спадщини є замки – цінні архітектурні споруди, свідки оборонної будівельної техніки середньовіччя. Крім виконання оборонної функції, замки були також адміністративними і культурними осередками. В їх інтер'єрах збереглися цікаві архітектурні деталі, фрески, внутрішнє начиння, оздоблення, герби їх володарів тощо. Такі замки, як Ужгородський, Мукачівський «Паланок», Чинадієвський, є пам'ятками, що збереглися й активно використовуються. Руїни Невицького, Хустського, Виноградівського, Королівського замків теж стали улюбленими маршрутами для численних жителів та гостей області. На жаль, за обмеженого фінансування реставрація і ремонт замків не проводяться [12, 45].

Перлиною пам'яток архітектури є дерев'яні церкви Закарпаття. Історико-архітектурні пам'ятники дерев'яного мистецтва є важливими туристично-екскурсійними об'єктами. Насамперед це стосується Миколаївської церкви (1428) в с. Середньому Водяному, Струківська церква (1824) у селищі Ясіня, Успенської церкви (1750) у с. Діловому. Справжня гордість закарпатців – триверхі лемківські й бойківські церкви, які збереглися для нащадків як найдавніший спосіб українського храмування. Закарпатська Гуцульщина представлена п'ятизрубними церквами. Збереглися також у цьому краї й дерев'яні церкви, збудовані в готичному та бароковому стилі, що засвідчує зв'язок із заходом. Усі ці перлини дерев'яного зодчества – не просто свідчення високої

культури наших предків, а й наше обличчя перед світом, цінні пам'ятки нашої присутності в історії. На території Закарпаття збережено 118 дерев'яних церков, збудованих упродовж останніх п'яти століть, зокрема, св. Василя Великого с. Лікіцари Перечинського р-ну; св. Михайла с. Ужок Великоберезнянського р-ну; Покрови Пр. Богородиці с. Кострино Великоберезнянського р-ну; св. Духа с. Гукливий Воловецького р-ну; св. Архангела Михайла с. Крайниково Хустського р-ну; Успенська церква с. Новоселиця Виноградівського р-ну та ін. [5, 320].

Сьогодні на Закарпатті нараховується понад 100 дерев'яних храмів, проте розміщені вони на території області нерівномірно. Наприклад, у Міжгірському р-ні їх налічується 20, у Великоберезнянському і Воловецькому районах – по 11, а в Ужгородському р-ні й на Перечинщині – лише по одній дерев'яній церкві.

На сьогодні у краї діє понад 30 монастирів, найбільш відомі з стародавніх Мукачівський (жіночий, православний) – м. Мукачево (XIV ст.), Імстичівський (чоловічий, греко-католицький) – с. Імстичево Іршавського р-ну (1687), Угольський (жіночий, православний) – с. Угля Тячівського р-ну (X ст.), Драгівський (жіночий, православний) – с. Драгово Хустського р-ну (XIII ст.), Малоберезнянський (чоловічий, греко-католицький) – с. Малий Березний Великоберезнянського р-ну (1742) та ін.

Великою популярністю у туристів користуються музеї Закарпаття, серед яких є унікальні, чи не єдині в Європі, наприклад, музей ковальської справи «Кузня Гамора» в с. Лисичево Іршавського р-ну та музей сплаву лісу на річці Чорна Міжгірського р-ну. У 2011 р. музеї краю відвідали 409 тис. осіб. Це дало змогу отримати, зокрема, Закарпатському краєзнавчому музею 1 млн. 300 тис. гривень, Мукачівському замку «Паланок» – понад мільйон [10].

Закарпатський обласний краєзнавчий музей працює з 1945 р. Його зібрання нараховують близько 110 тисяч експонатів, які ознайомлюють з багатовіковою історією та культурою краю. Експозиції, залежно від тематики, об'єднані в окремі фонди, колекції, відділи. Серед найцінніших зібрань музею – етнографічні фонди, в яких лише народних вишивок налічується понад 2 тис.; одна з найбільших в Україні колекція бронзових виробів – 3 тис. предметів, більшість з яких датується XIII – XII ст. до н. е.; нумізматычна колекція; колекція вогнепальної зброї з XIV до поч. XX ст.; старовинні манускрипти та ін. [2, 6].

Закарпатський музей народної архітектури та побуту – самобутній ансамбль української національної спадщини, що складається з архітектурних перлин старовинного закарпатського села і зразків найдавніших та найпоширеніших видів народного ужиткового мистецтва. Це один із перших в Україні музеїв просто неба, відкритий для відвідувачів у червні 1970 р. Із заходу на схід розташовані взірці житла і садиб закарпатців низовинних районів – долинян, а на пагорбі – горян: бойків та гуцулів, а також житлові споруди угорського і румунського населення. У музеї під відкритим небом розміщені сім садиб, шість житлових будівель, церква, дзвіниця, школа, кузня, млин, ступа-сукновальня, корчма. Загалом, у музеї зберігається понад 14 тис. експонатів.

Закарпатський обласний художній музей належить до числа найважливіших осередків культури краю. Його було створено в 1945 р., а з 1979 р. музейна колекція переміщається в історичний центр міста і займає будову колишнього жупанату – пам'ятника архітектури 1809 р., що є яскравим взірцем класицизму. У ньому зберігається найбільш повна на теренах України колекція угорського мистецтва XVIII – поч. XX ст., що пояснюється спільністю історичної долі Угорщини і Закарпаття [4, 33].

Затисянський краєзнавчий музей відкритий для відвідувачів у 70-х рр. XX ст. в староугорській будівлі (1895). Експонати музею знайомлять відвідувачів з історією, життям та звичаями угорськомовного населення Закарпаття. На території музейного двору під відкритим небом розміщені хата вчителя, садиба бідняка, будинок середняка, греко-католицька церква – все це відображає життя та типовий побут жителів Затисянщини початку 20-х рр. минулого століття [5, 321].

Діюча кузня – унікальний пам'ятник ковальського ремесла, оригінальність якого в тому, що для приведення в дію важких ковальських молотів під час виготовлення залізних виробів для сільського господарства використовується сила падаючої води з річки Лисичанки. Саме за таким принципом працювали тут ковалі й раніше. Кузня побудована на початку XIX ст. і працювала практично без перерви аж до часів радянської колективізації. Зараз існує як музей.

Музей вишивки і стародавнього одягу розташований у центрі селища Буштино Тячівського району в приміщенні магазину «Художній салон». У ньому зібрана колекція стародавнього чоловічого і жіночого одягу, вишивок і предметів побуту, що пов'язані з ткацтвом і вишиванням. Всі експонати зібрані по селах Тереблянської долини.

Музей історії солекопалень знайомить зі способами видобування солі на теренах нашого краю в різні часи й історичні епохи. Розміщений неподалік від Солотвинського солерудника, який є одним з найбільших у Європі (запаси солі тут становлять 300 млн. тонн, товщина шару промислової розробки – 300 м).

Музей ткацтва – дивовижний за своїм внутрішнім змістом і цікавий за історією створення. Діє при загальноосвітній школі в с. Великі Береги Берегівського району. Виник і функціонує завдяки ініціативі директора школи та її учнів. Усі музейні експонати – старовинні речі, дбайливо збережені батьками школярів. Серед них – чудова колекція старовинної вишивки на домотканому полотні, вік якої понад 130 років. А ще – ціла полиця найрізноманітніших прасок, якими користувалися закарпатські господині, багато глиняних глечиків, різних за формою та призначенням, інші речі домашнього вжитку [8, 264].

Мукачівський історичний музей розташований у Мукачівському замку «Паланок», одному з небагатьох, що вціліли до наших днів. Замок є цінною пам'яткою історії та військової архітектури XIV – XVII ст. Історію замку й Закарпаття в деталях відтворюють експозиції історії, етнографії, природи та старожитностей. У 12-ти залах експонуються твори живопису, в тому числі старовинні ікони. До уваги відвідувачів – кілька меморіальних кімнат, колекція писанок Закарпаття.

Село Грушово Тячівського р-ну знамените як один із центрів культури та духовності, в якому колись було започатковано книгодрукарство в Україні (цей факт довели історики); із Грушівського монастиря поширювалася справа, заснована Кирилом і Мефодієм. Всі експонати збиралися протягом багатьох років, а їхньої кількості вистачило б, мабуть, на десятки виставкових зал. Деякі з них – унікальні та могли б стати прикрасою будь-якого столичного музею. Серед них: рукописне «Євангеліє» 600-річної давнини, старовинна церковна чаша, ікона закарпатської школи живопису, перші українські гривні, рідкісні марки різних країн тощо. Крім того, в музеї зібрано понад 200 зразків одягу, в основному гуцульського, 250 рушників ручної роботи, прялки, більшість предметів побуту (бочки, глечики, розписний посуд). Кожна з цих речей унікальна, орнаменти та вишиті мотиви не повторюються.

Отже, найвидатнішими пам'ятками культури Закарпаття вважаються Ужгородський замок, розташований на вершині Замкової гори над містом, – один з найдавніших в Україні, має вже більш як тисячу років; храм святого Юрія – перша ужгородська церква, що згадується писемними джерелами ще в 1248 р.; кафедральний греко-католицький собор і колишня резиденція мукачівських єпископів, які вже давно перетворилися на візитну картку міста над Ужем; мукачівський замок Паланок – визначний історико-архітектурний, військово-фортифікаційний та історичний пам'ятник Закарпаття XIV – XVIII ст.; Мисливський замок – палац графів Шенборнів; мукачівський Свято-Миколаївський жіночий монастир, який бере свій початок у XI ст. від нащадків великого князя Ярослава Мудрого, тобто від його дочки Анастасії і її чоловіка угорського короля Андрія I; Закарпатський музей народної архітектури та побуту під відкритим небом, в якому ніби завмерло минуле краю; Грушово як центр першодрукарства краю та Грушівський монастир; музей історії солекопалень, стара солекопальня епохи Римської імперії (I – II ст.) в Солотвині та ін.

Проте більшість середньовічних замків та фортець Закарпаття сьогодні знаходяться у руїнах. Стан багатьох з них – критичний. Пам'ятки не охороняються, а відсутність ремонтно-реставраційних робіт прискорює їхнє подальше руйнування. Стан їхньої збереженості низький і дуже низький. Як правило, такі пам'ятки практично не підлягають реконструкції та відбудові. Це зумовлює низький рівень туристичної привабливості багатьох оборонних пам'яток середньовіччя в регіоні. Тому їх усіх неможливо перетворити на музеї [9, 89–92].

Для розв'язання питання щодо першочерговості робіт з метою відновлення та підтримання в належному стані історичних пам'яток необхідне залучення різних джерел фінансування, можливо, шляхом передачі пам'яток в орендне користування з чітко визначеними умовами та режимами використання, створення на їх базі туристично-готельних комплексів.

Попри свою унікальність, археологічні пам'ятки також зіткнулися з проблемою збереження свого культурно-історичного фонду. Зокрема, селище Королево для області має неабияке значення та вартість. За умови приведення пам'ятки до належного стану, стоянка може стати перспективним туристичним об'єктом: миловидний краєвид на долину річки Тиси, незвичайність пам'ятки й археологічних знахідок, близькість до Королівського замку – все це викличе неабиякий інтерес у туристів [6, 3].

З метою забезпечення реалізації на території Закарпатської області державної політики у сфері охорони культурної спадщини у останніми роками з обласного бюджету виділяється понад 1 млн. грн. Зокрема, у 2011 р. проведено реконструкцію меморіального парку Красне Поле поблизу м. Хусту, на базі якого діє відділ Закарпатського краєзнавчого музею. За рахунок гранту, отриманого за сприяння Посольства США в Україні, здійснено ремонтно-реставраційні роботи дерев'яної церкви в с. Колодне Тячівського району. Проте для повноцінної охоронної діяльності цих коштів недостатньо.

На виконання Постанови Верховної Ради України від 27 листопада 2003 року «Про інформацію Кабінету Міністрів України про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів культурної спадщини України, а також пам'яток історії та культури Українського народу, що знаходяться за її межами» в Закарпатті розроблено і затверджено Комплексну програму збереження і використання пам'яток культурної спадщини Закарпатської області на 2006 – 2015 роки [3]. Мета Програми полягає у створенні більш сприятливих умов для розвитку сфери охорони культурної спадщини, забезпечення належного рівня збереження і використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, удосконалення ведення обліку, здійснення їх державної реєстрації.

Висновки. Отже, позитивним фактором можна вважати значну кількість історично-культурних пам'яток в області, їх різноманітність і цінність для збереження історичної пам'яті наших предків, для розвитку туризму, значення якого в житті Закарпаття важко переоцінити. Свідченням цього є успішність таких найпопулярніших маршрутів, як «Замки Закарпаття», «Палаці Закарпаття», «Дерев'яні храми Закарпаття», «Древні кам'яні храми Закарпаття», «Монастирі Закарпаття», «Стежками опришків», «Карпатська Україна» та ін. Проте дуже проблемною залишається сфера охорони і використання артефактів нашого минулого. На сьогодні в Закарпатті необхідно зберегти 1637 пам'яток культурно-історичної спадщини краю, які взяті під охорону держави, з них: 494 – археології, 523 – історії, 93 – монументального мистецтва, 302 – архітектури та містобудування, 341 – садово-паркового мистецтва, 175 – ландшафтних, 9 – науки і техніки, в т. ч. серед них – 177 національного значення, до яких передовсім увійшли середньовічні замки та унікальні пам'ятки сакральної дерев'яної архітектури. Зрозуміло, що завдання надзвичайно об'ємне і складне. Але конче потрібне. Адже повернути втрачене вже буде неможливо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Годя І. Розвиток річкового круїзного туризму в Україні: минуле і сьогодення / І. Годя // Східноєвропейський історичний вісник. – 2016. – Вип. 1. – С. 86–91.
2. Качій Ю. З історії музейної справи на Закарпатті / Ю. Качій // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород: Патент, 1995. – Вип. 1. – С. 5–8.
3. Комплексна програма збереження і використання пам'яток культурної спадщини Закарпатської області на 2006 – 2015 роки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua/en/catalog/item/178.htm>.
4. Кузьма Б. Традиції і сучасність закарпатської школи живопису / Б. Кузьма // Живописці Закарпаття. – 2009. – Осінь. – С. 32–35.
5. Лужанська Т. Ю. Сільський туризм: історія, сьогодення та перспективи: навч. посіб. / Т. Ю. Лужанська, С. С. Махлинець, Л. І. Тебляшкіна. – К.: Кондор, 2008. – 385 с.
6. Машіка О. Стоянка первісних людей в Королеві стане музеєм під відкритим небом? / О. Машіка // Новини Виноградівщини. – 2006. – 27 верес. – С. 3.
7. Пеняк П. С. Археологічні старожитності у Зведенні пам'яток історії і культури Закарпатської області / П. С. Пеняк // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 272–276.
8. Пилип Р. І. Локальні особливості традиційної народної вишивки сорочок українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст. / Р. І. Пилип // Науковий і мистецький світ Федора Потушняка: матер. міжнар.

наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого. – Ужгород: Ліра, 2010. – С. 259–273.

9. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: навч. посіб. / М. Й. Рутинський. – К.: ЦУЛ, 2007. – 432 с.

10. Торік музеї Закарпаття відвідали 409 тисяч гостей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://transkarpatia.net/transcarpathia/culture/5592-tork-muzeyi-zakarpattya-vdvdali-409-tisyach-gostey.html>.

11. Федака П. Збереження та використання історико-культурної та архітектурної спадщини на Закарпатті / П. Федака // РІО. – 2006. – 24 листопада. – С. 5.

12. Шандор Ф. Архітектурні пам'ятники Закарпаття / Ф. Шандор, М. Палінчак // Туризм спадщини в Західній Україні. – Ужгород: Ліра, 2001. – С. 42–63.

REFERENCES

1. Hodya I. Rozvitok richkovogo kruyznoho turizmu v Ukraini: minule i s'ogodenn'a / I. Hodya // Skhidnojevropejs'kij istorichnij visnik. – 2016. – Vyp. 1. – S. 86–91.

2. Kachij Ju. Z. Z istoriji muzejnoji spravy na Zakarpatt'i / Ju. Z. Kachij // Naukovij zbisnik Zakarpats'kogo krajeznavchogo muzeju. – Uzhdorod: Patent, 1995. – Vip. 1. – S. 5–8.

3. Kompleksna programma zberezhennja ta vikoristann'a pamjatok kul'turnoji spadshchini Zakarpats'koi oblasti na 2006 – 2015 roky. [Elektronnij resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.carpathia.gov.ua/en/catalog/item/178.htm>.

4. Kuz'ma B. Traditsiji i suchasnist' zakarpats'koi shkoly zhivopisu / B. Kuz'ma // Zhivopistci Zakarpatt'a. – 2009. – Osin'. – S. 32–35.

5. Luzhans'ka T. Ju. Sil's'kij turizm: istorija, s'ogodennja ta perspektivi: navch. posib / T. Ju. Luzhans'ka, S. S. Makhlinets, L. I. Tebljashkina. – K.: Kondor, 2008. – 385 s.

6. Mashika O. Stojanka pervisnikh l'udej v Korolevi stane muzejem pid vidkritim nebom? / O. Mashika // Novini Vinogradivschini. – 2006. – 27 veres. – S. 3.

7. Pen'ak P. S. Arkheologichni starozhitnosti u Zvedenn'i pamjatok istopiji i kul'turi Zakarpats'koi oblasti / P. S. Pen'ak // Materiali i doslidzhenn'a z arkheologiji Prikarpat't'a i Volini. – 2006. – Vyp. 10. – S. 272–276.

8. Pilip R. I. Lokal'ni osoblivosti traditsijnoji narodnoji vishivky sorochock ukrajintsiv Zakarpatt'a kintsja XIX – pershoji poloviny XX st. / R. I. Pilip // Naukovij i mistets'kij svit Fedora Potushnjaka: mater. mizhnar. nauk. konf., prysvjachenoji 100-richju vid dnja narodzhennja vydatnogo ukrajins'kogo pis'mennika i vchenogo. – Uzhdorod: Lira, 2010. – S. 259–273.

9. Rutinskij M. Jo. Zamkovij turizm v Ukraini. Geografija pamjatok fortifikatsijnogo zodchestva ta perspektivi jikh turistichnogo vidrodzhennja: navch. posib. / M. Jo. Rutinskij. – K.: CUL, 2007. – 432 s.

10. Torik muzeji Zakarpatt'a vidvidaly 409 tisjach gostej. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://transkarpatia.net/transcarpathia/culture/5592-tork-muzeyi-zakarpattya-vdvdali-409-tisyach-gostey.html>.

11. Fedaka P. Zberezhennja ta vikoristann'a istoriko-kul'turnoji ta arkhitekturnoji spadshchini na Zakarpatt'i / P. Fedaka // RIO. – 2006. – 24 listopada. – S. 5.

12. Shandor F. Arkhitekturni pamjatniki Zakarpatt'a / F. Shandor, M. Palinchak // Turizm spadshchini v Zakhidnij Ukraini. – Uzhdorod: Lira, 2001. – S. 42–63.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2017 р.